

Szakmai zárójelentés

Részletes kutatási beszámoló

A *Források az ukrán nyelv történetének tanulmányozásához* címmel most zárult NYE 104590 sz. projekt célja az volt, hogy egy tanulmánygyűjtemény megjelentetésével haszonnal forgatható művet adjon az ukrán nyelv történetét kutató szakemberek kezébe. A részletezett kutatási terv azt tartalmazza, hogy két, Magyarországon őrzött, XVI. századi ukrán nyelvemlékről írott több tanulmányból készüljön egy szerkesztett kiadvány. Ez a két ukrán nyelvtörténeti forrás a Szkotarszkei Tanító Evangélium és a Szegedi Minea. Korábban mindkét nyelvemlék szövege már megjelent.

A Szkotarszkei Tanító Evangéliumot Hodinka Antal 1904-ben adományozta az Országos Széchényi Könyvtárnak, ahol jelenleg is található Fol. Eccl. Slav. 9 jelzettel. A 224 levél terjedelmű kézirat a korabeli ukrán prédikációs nyelv, az ún. *prosta mova* becses emléke, ezért az ukrainai nyelvtörténészek élénken érdeklődnek iránta. Ezt az érdeklődést magam is tapasztalom, amióta a kézirat szövegének kiadása megjelent és rendszeresen hivatkoznak rá (*Скотарське учительне євангеліє – український гоміліар 1588 року. Текст рукопису підготував і видав: Мігай Кочіш. З передмовою проф. Василя Німчука. [Bibliotheca Slavica Savariensis. Redigit: Károly Gadányi. Tomus IV.] Szombathely, 1997. 480 pp.*). A szövegkiadás előszavában tettem ígéretet arra, hogy a kódexről folytatott kutatásaimat külön kötetben hozom nyilvánosságra. Ez az ígéret eddig csak részben teljesült: a Szkotarszkei Tanító Evangéliumról különböző folyóiratokban, tanulmánygyűjteményekben és konferenciakötetekben publikáltam írásokat, ugyanakkor a nyelvemlék hang- és alaktani elemzése, mely még 1989-ben, 214 oldalas gépelt változatban elkészült, nem került kiadásra.

A másik XVI. századi ukrán kézirat Szegeden, az egyetem Klebelsberg Kunó Könyvtárában található (Ms. 1). Ez egy 363 levélből álló szertartásgyűjtemény (ún. ünnepi minea), mely vásárlás útján került jelenlegi őrzési helyére. Az előbb említett tanító evangéliumhoz hasonlóan erről a nyelvemlékről is több publikációt jelentettem meg, szövegének kiadását éppen egy egyéni OTKA-pályázat biztosította (*The Szeged Minea. A Cyrillic Manuscript from the Late 16th Century. A text edition by Mihály Kocsis. [Bibliotheca Slavica Savariensis. Redigit: Károly Gadányi. Tomus VI.] Szombathely. Part One, 1999. 256 pp. Part Two, 2000. 288 pp. Part Three, 2001. 296 pp.*). A korábbi írások azonban különböző helyeken, elszórtan jelentek meg, különböző nyelveken (magyarul, ukránul és oroszul) íródtak.

Mindezek után kézenfekvőnek látszott a terv: a két XVI. századi ukrán kézitról publikált és a még fiókban lévő tanulmányaimat egy kötetbe

szerkesztve adjam ki. Az egységesítés a nyelvet is érintette: a kiadvány a szlavisztika nemzetközi nyelvén, oroszul készült el.

Az elvégzendő feladatok a következők voltak: a több mint 20 év alatt megírt közlemények egységes köteté (pontosabban szólva: két egységes félköteté) szerkesztése, az ismétlődések kiküszöbölése. A hivatkozások egységesítése és egybefűzése; régebben írt cikkek esetén frissítése, esetleg a következtetések pontosítása is. A nem orosz nyelvű írások lefordítása. A könyv jelentős részének újarögzítése: nemcsak eddig publikálatlan részekkel kellett számolnom, hanem már nem vagy csak részben konvertálhatóakkal is, melyek ma már nem használatos szövegszerkesztőkkel készültek (a XVI. századi cirill példákhoz szükséges felhasználói fontok az idők folyamán legalább ötször cserélődtek; a magyarázó szöveget is csak abban az esetben lehetett konvertálni, ha az már eredetileg is orosz nyelvű volt). Végül természetesen az egész könyv nyomdakészre történő szerkesztése (formázás, tördelés stb.) is az elvégzendő feladatok közé tartozott. Meg kell jegyezni, hogy azokban a munkafázisokban, melyek teljesítéséhez a szerző jelenléte nem volt szükséges, egy nagy számítógépes tapasztalattal rendelkező kollégám volt segítségemre.

A kész könyv az *Украинские рукописи в Венгрии: Исследования по Скотарскому учительному евангелию и Сегедской минее XVI в.* címet kapta. Amíg a projekt elnevezése pontosan jelölte a kutatás célját, a könyv címét úgy kellett megválasztanom, hogy vonzza magára a szlavista (elsősorban ukrán) nyelvtörténészek figyelmét. (Ukrajnában az ukrán nyelv történetének kutatásához források sokasága áll a tudósok rendelkezésére; számukra a mű legfőbb értékét a mi forrásaink „külföldisége” jelenti.)

A könyv a kötelező elemeken (címnegyed, bibliográfia és tartalomjegyzék) túl előszóból, két fő részből és egy mellékletből áll.

Az előszóban a könyv megírását okolom meg: valójában ígéretemet teljesítem. Elmondom, hogy a két nyelvemlékhez kötődő kutatásaim összegző bemutatásával nem törekedtem teljességre: nem klasszikus, mindenre kiterjedő kézirat-leírásokat és elemzéseket tart a kezében az olvasó, hanem olyan tanulmánygyűjteményt, melynek szerkezete a szerző érdeklődését nagyon is tükrözi.

Az első fő rész a Szkotarszkei Tanító Evangéliummal kapcsolatos kutatásokat tartalmazza.

A bevezetés a tanító evangélium műfajának rövid történetével foglalkozik; külön kitér a keleti szlávoknál elterjedt változatokra; bemutatja a műfaj XVI. századi felvirágzását; kijelöli a Szkotarszkei Tanító Evangélium helyét a korabeli alkotások között.

A kezdő fejezetben a kódex előtörténetéről, a legfontosabb paleográfiai adatokról, továbbá a tartalomról esik szó. A részletes paleográfia leírás alól felmentést ad a Ralph Cleminson, Elissaveta Moussakova és Nina Voutova szerkesztésében megjelent *Catalogue of the Slavonic Cyrillic Manuscripts of the National Széchényi Library* (Budapest, 2006) c. kötet, melyben a Szkotarszkei Tanító Evangéliumot is bemutatják a szerzők. Ami a tartalmat illeti: a kódex az egyes vasárnapokra, az állandó és mozgó egyházi ünnepekre szóló evangéliumi olvasmányokat és a hozzájuk kapcsolódó – prédikációként elmondandó – magyarázatokat foglalja magába.

A következő fejezet grafikai és helyesírási kérdéseket taglal. Bemutatja, hogy a nyelvemlék helyesírási szempontból szélsőségesen archaikus: nem különbözik a korabeli egyházi szláv nyelvű művektől. Külön érdekessége, hogy a bibliai (evangéliumi) és a prédikációs részek helyesírása egyáltalán nem tér el egymástól (később a nyelvi elemzés során jutunk majd hasonló konklúzióra), vagyis a kódexen belüli fő ellentét nem a kanonikus és a szabadon megfogalmazott szövegek, hanem az egységesen archaikus helyesírás és az egységesen modern nyelvezet között húzódik.

Három olyan fejezet következik, mely korábban nem került publikálásra. Az első a szöveg hangtani elemzését tartalmazza. Megállapítható, hogy a nyelvemlékben a XVI. századi ukrán élő nyelvre jellemző sajátosságok sora tükröződik. Mindez igaz az alaktanra is, melyet két fejezetben is részletez a könyv. Először az összes deklinálható vagy konjugálható szóalak számbavétele történik meg – szófajok szerinti elrendezésben. Ennek a fejezetnek az összeállításával nem titkoltan az volt a célom, hogy a jövőben megírandó ukrán nyelvtörténeti munkák gazdag példaanyagot meríthessenek belőle. Külön fejezetben foglalkozom a szóalakok értékelésével, s a hangtani elemzéshez hasonlóan itt is elsősorban az ukrán élőnyelvi jelenségek bemutatására koncentrálok.

A könyv első részét két tanulmány zárja. Az első azt kívánja bizonyítani, hogy a szövegben az egykori hangváltozást tükröző szóalakok megőrzése nem mindig öncélú: a régiesnek ható írásmód tökéletesen be tud épülni egy későbbi korszak helyesírási rendszerébe.

A másik tanulmány a *prosta mova* kapcsán a Biblia-fordítások kérdésével foglalkozik. A fordítás lexikai oldalának hatalmas szakirodalma van, éppen ezért engem elsősorban a folyamat grammatikai része érdekel: hogyan frissül fel a fordítással pl. a igeidők rendszere, mely melléknévi igenevek bizonyulnak életképesnek stb.

A könyv második fő részét a Szegedi Mineának szenteltem.

Először most is a nyelvemlék előtörténetével, paleográfiai leírásával és tartalmával foglalkozom. Az előtörténet érdekessége, hogy a Sárospatakról megvásárolt kézirat korábbi sorsát a margináliákból viszonylag pontosan meg lehet rajzolni. A paleográfiai bekezdésekben külön ki kellett térnem a Szegedi

Minea füzet-beosztására. A kéziratot ugyanis az ezredfordulón restaurálták (újra kötötték), közben azonban néhány kijáró lap összekeveredett. A lapok alján található egykori cirill betűs füzetjel és levélszám lehetővé teszi, hogy az eredeti füzetelrendezést rekonstruáljuk. Ami pedig a kódex tartalmát illeti: összesen 52 jeles egyházi ünnep szertartásának szövegét tartalmazza – a szeptember 1-i Újévtől kezdve augusztus 31-ig.

Külön fejezetet kellett szentelnem a Szegedi Minea protográfjainak. Annak ellenére ugyanis, hogy szinte a teljes mű egyetlen másoló munkája, a kódex egyes részei más és más helyesírással készültek: az eltérések csak a másoláshoz felhasznált előképek különbözőségével magyarázhatók. Kimutatható, hogy a kézirat másolója legalább három protográfból dolgozott.

Ebből következik, hogy a grafikai és helyesírási sajátosságokat bemutató fejezetben külön-külön kellett elemeznem az egyes előképekről másolt szövegrészek betűhasználati jellegzetességeit. Érdekes, hogy e szövegrészekben a XIV. század végén megreformált helyesírás eltérő módokon tükröződik: hol szerbizmusok, hol bulgarizmusok színesítik.

Ám a legarchaikusabb helyesírás sem képes arra, hogy a másoló nyelvének, nyelvjárásának sajátos vonásait teljesen elfedje, még akkor sem, ha – mint a Szegedi Minea esetében – egyházi szláv nyelven írott liturgikus szövegről van szó. A következő fejezetnek, mely a kódex nyelvtörténeti forrásértékéről szól, ez a fő megállapítása. További bizonyítékként hozok példákat egy másik kortárs magyarországi mineából (az ún. Létai Mineából, melyet 2002-ben talált meg Kislétán a falu görög katolikus papja; kiadása: Михай Кочиш: *Лейтанская миная: Исследования и текст*. [Bibliotheca Slavica Savariensis. Redigit: Károly Gadányi. Tomus VIII.] Szombathely, 2003. 276 pp.), s ellenpéldaként említem az 1581-ben nyomtatott Osztrogi Bibliát, mely az akkori modern helyesírással készült, de amelyből az ukrán nyelvi vonások teljességgel hiányoznak.

A Szegedi Mineáról írt tanulmányok sorát a kézirat javítatlan hibáinak elemzése zárja. Az elemzés célja az, hogy a másoló által ejtett és észre nem vett „elírások” teljes listájának ismeretében eldönthessük: a hibák mely fajtája tekintendő vagy tekinthető motorikus elírásnak, s melyek azok a szokatlan alakok, melyek létrejöttét a másoló nyelvjárása motiválta: másképpen fogalmazva, milyen jellegű hibák hordozhatnak információt a másoló nyelvről és milyenek nem.

A melléklet a Szegedi Levelekről írott elemzést tartalmazza.

A Szegedi Levelek egy kódextöredék, három negyedív a terjedelme. A Szegedi Minea megvásárlásakor annak kötetstáblájához volt ragasztva; a már említett restaurálás során e lapokat leválasztották, azok így olvashatóvá váltak. Tartalmilag egy énekszövegeket tartalmazó szertartáskönyv része. Szövegét egy összefoglaló munka végén közöltem (Опис українських церковних книг, які зберігаються в Будапешті та Сегеді. *Die Ukrainer (Ruthenen, Russinen) in*

Österreich-Ungarn und ihr Sprach- und Kulturleben im Blickfeld von Wien und Budapest. Michael Moser, András Zoltán (Hg.). [Slavische Sprachgeschichte Bd. 4.] Wien–Berlin, 2008: 173–185.).

Az igen szerény terjedelmű töredéknek különösebb forrásértéke nincs, de könyvünk mellékleteként történő bemutatásával egy újabb magyarországi ukrán kéziratnak a létezése rögzülhet a tudományos köztudatban.

A kiadvány létrejöttéért kollégámat, Login Adrienne-t illeti hálás köszönet. Az anyagi támogatásért pedig ezúton is köszönetet mondok az OTKA bíráló testületeinek és iroda munkatársainak egyaránt.

Szeged, 2014. december 23.

Kocsis Mihály
támogatott